

K REHABILITACI POJMU PŘÍRODY

JOSEF ŠMAJS, Filozofická fakulta MU, Brno, ČR

Pojem přírody, v antickém i středověkém filozofickém uvažování důležitý a frekventovaný, se v novověkém subjekt-objektovém myšlení, k jehož linii patřila i oficiální filozofie marxistická, znehodnocuje a z metafyzických úvah se vytrácí. Zdá se, že jako ontologický a axiologický pojem již dosloužil. Dominuje přesvědčení, že člověk už k přírodě nenáleží, že je díky rozumu přírodě nadřazen a že povahu přírodních dějů plně postihují dílčí přírodní vědy – především fyzika.

Novověký důraz na přesné a jisté poznání, na zkušenost, praxi a experiment neznamenal však jen pokles autority metafyziky; znamenal také vzestup prestiže fyziky – dominantní přírodní vědy novověku. A základní kategorie fyziky – hmota, energie, pohyb, prostor, čas, zákonitost atp. –, srozumitelné a přijatelné i pro filozofii a běžné myšlení, nepozorovaně přesouvají nejen teoretický, ale i hodnotový akcent. Redukována na tělesa rozmístěná v prostoru je i živá příroda, která je rovněž ztotožněna s pouhou *objektivní skutečností* mimo člověka. Zdá se, že ani ona nemá svůj vlastní řád, tvořivost a hodnotu. Teoreticky vágní pojem přírody přezívá sice v některých filozofických směrech (zejména v tzv. filozofii života), ve vědách o přírodě živé, v krásné literatuře i v běžném uvažování, ale stále méně zajímá vědy zaměřené technicky a filozofii orientovanou antropologicky.

A tak až dnešní globální ekologická krize vyvolává potřebu *obnovit ontologický statut přírody*, uznat přírodu jako systém zahrnující člověka, jako strukturu plně svébytnou, vysoce uspořádanou, onticky tvořivou a proto také hodnotnou a krásnou. Vzniká naléhavá potřeba, aby se pojem přírody, chápaný zjednodušeně a nesprávně, stal předmětem vážné filozofické analýzy. Fakticky už podruhé, protože poprvé se tak stalo již v řecké filozofii, vzniká potřeba přeměnit neurčitý pojem každodenního života v *adekvátní kategorii metafyzickou a vědeckou*.

Jaké chápání přírody dnes vlastně převládá? Běžně používaný pojem přírody je nejen vágní, ale také *deformovaný*. Sugestivní mechanistická redukce přírody na objekt lidských zájmů, na strukturu s jednou organizační úrovní (na věci a jejich vztahy) hodnotu pojmu přírody devalvovala – oproti vysokému hodnocení v antice – a vtiskla mu několik zavádějících významů. Plně se to týká i významu českého slova „příroda“, obhájeného až Josefem Jungmannem v době národního obrození. Do té doby se v českém jazyce používalo termínu „přirozenost“.

O deformovaném pojetí přírody se můžeme přesvědčit nahlédnutím do novějších filozofických a naučných slovníků. Pod heslem „příroda“ se obvykle uvádí několik příbuzných významů, navzájem se lišících svou šíří či důrazem na jinou oblast. Příroda je např. vymezována jako „věci a jevy existující mimo lidské vědomí a nezávisle na něm; souhrn přírodních forem pohybu hmoty; to, co nebylo vytvořeno či změněno člověkem; přirozenost, vnitřní podstata“ ([1], 76-77).

Pojetí přírody, které zcela přechází fakt, že také člověk je funkční a evoluční součástí pozemského života, se ovšem stalo tak samozřejmým a všeobecným, že je nacházíme i ve většině u nás dostupných učebnic a příruček filozofie. I zde se příroda, pokud se o ní vůbec pojednává, chápe jako *nižší forma pohybu hmoty*, jako pouhé geografické prostředí či samo-

zřejmý základ a prostor pro rozvoj kultury. Pojem přírody se tu rozpouští a ztrácí v ontologicky důležitějším pojmu – v pojmu hmoty.

Nechceme tím říci, že pojetí přírody jako člověku vnější objektivní skutečnosti zbavené řádu, účelů a hodnot nebylo kdysi oprávněné. Nepopíráme, že svérázná redukce skutečnosti na tělesa a částice stimulovala vědecký a technický pokrok, jenž je jednou z podmínek celkového pokroku kulturního. Ovšem dnes, ve fázi globální civilizační krize, nemůže takové pojetí přírody přispět ani k odhalení příčin ekologického konfliktu, ani k nalezení cesty k jeho vyřešení.

Pojem přírody, v němž se nerespektuje fakt, že vesmír je přirozeným způsobem vytvořený funkční systém zahrnující Zemi a její biosféru včetně člověka, že je gigantickým procesem samoorganizace, který na naší planetě dospěl k vysoké úrovni rozvoje života, k prahu kultury, neodpovídá poznatkům dnešní vědy, neodpovídá skutečnosti.

Pro správné pochopení pojmu přírody a její hodnoty je užitečné rozlišit *přírodu vůbec – kosmos a přírodu pozemskou*. Takové rozlišení nás pak znovu opravňuje položit starou otázku: *Jaké je postavení Země ve vesmíru?* Odpověď, kterou tu naznačíme jen schematicky, má dnes dva zdánlivě protikladné aspekty: *tradiční aspekt prostorový, tj. statický, a aktuální aspekt ekologický, evoluční.*

První, tradiční aspekt odpovědi na otázku o postavení Země ve vesmíru je všeobecně známý a relativně snadno pochopitelný. Dodnes je často považován za vrchol vědeckého poznání, kterým se proslavila již klasická přírodověda překonávající antický a středověký geocentrismus. Jeho celkovou charakteristiku, zpřesněnou současnou kosmologií, lze shrnout asi takto: Země je planetou Slunce, tj. hvězdy II. generace, není nepohyblivým středem sluneční soustavy, středem galaxie ani kosmu; není vůbec žádným prostorově významným bodem vesmíru (takový bod totiž vůbec neexistuje); naopak je nepatrnou a nevýznamnou součástí kosmu, který jako celek, tj. ve velkém měřítku, je homogenní a izotropní a který se skládá nejen z vodíku a hélia, ale i z nepatrného množství dalších prvků, jaké nacházíme na Zemi; okolní kosmická hmota však není oživena, dosud poznáný vesmír je mrtvou hmotou.

Druhý, evoluční aspekt této odpovědi, který je významný ekologicky a axiologicky, jako by popíral již uvedenou statickou charakteristiku postavení Země ve vesmíru. Znovu totiž pozemské přírodě navrácí to, co bylo samozřejmě pro první náboženství i starověkou filozofii: *jistě metafyzické tajemství, posvátnost, výjimečnost.*

I když se zdá, že planeta Země není důvodem existence vesmíru a že nemůže být ani cílem jeho evoluce, musíme uznat její jedinečnost. Země ovšem není výjimečná svou polohou v prostoru, svým místem, které ve vesmíru zaujímá, ale něčím zcela jiným: *dosaženou úrovní svého přirozeného a dnes i kulturního vývoje.*

Pozemská příroda totiž nemá jen dějiny v prostoru, jak to kdysi formuloval velký teoretik vývoje G. W. F. Hegel, ale má i skutečné nevratné dějiny v čase. Jako součást vesmíru, o jehož vývoji už také nepochybujeme, je zvláštní tím, že s jejím prostorově nevýznamným postavením bylo spojeno ono povážlivě úzké pásmo podmínek, jež umožnily vznik života a jeho dostatečně dlouhý, nikdy zcela přerušovaný vývoj.

Kosmologie, termodynamika nelineárních systémů a další příbuzné disciplíny ukazují, že vývoj vesmíru je nejen gigantickým hérakleitovským tokem hmoty po termodynamickém spádu, ale i protisměrným procesem její spontánní samoorganizace. Počáteční podmínky a čas jsou tedy nejdůležitějšími faktory dnešní podoby vesmíru. Zdá se proto, že struktura dnešního vesmíru vznikala postupně, jakousi zvláštní „krystalizací“ látky a energie původně koncentrované v *singularitě*. Můžeme předpokládat, že vznikla v průběhu patnácti miliard let, které nás dělí od velkého třesku.

Ale co Země, život, biosféra? S vesmírným vývojem souvisí i vývoj Země a živé pozemské přírody – biosféry. Bezprostředně a nerozlučitelně však živá pozemská příroda souvisí s naší

sluneční soustavou, tj. nejen s vývojem Země, ale i s vývojem vysoce stabilního energetického zdroje života, jímž je *termojaderný reaktor – naše Slunce*. Biosféra je tedy nejtěsněji svázána se zvláštními podmínkami na Zemi a s časem, který byl nezbytný pro vývoj života od jeho prvních forem až po jeho současnou úroveň rozvoje – až po vznik člověka a existenci kultury.

Biosféra naší planety představuje jedinečný kosmický výtvor, obrovský, důmyslně uspořádaný organismus, pro který se dnes postupně ujmá Lovelockův termín Gaia. Je velkým experimentem vesmírné evoluce, vzácným originálem, jehož podoba se vytvářela po téměř čtyři miliardy let. Jde tedy o přirozeně vzniklý, obdivuhodně uspořádaný a jemně vyvážený systém, který nesmí být ničen a poškozován kulturou minimálně ze dvou hlavních důvodů: *za první* proto, že kultura jako výtvor a prostředek expanze pouze jednoho biologického druhu – člověka, není přímým pokračováním evoluce biosféry, a tím ani dědicem její evoluční moudrosti, *za druhé* proto, že *kultura existenčně závisí na biosféře*, že zůstává jejím nebiologickým subsystémem. *Pouze biosféra jako celek, pouze Gaia je patrně nejmenším relativně autonomním systémem schopným dlouhodobého vzestupného vývoje v čase. Všechny její subsystémy, jedinci, populace, biocenózy i kultura jsou nesamostatné, závislé na prosperitě biotického celku.*

Biosféru tvoří vysoce uspořádané živé systémy, tj. v podstatě systémy otevřené, které se mohou ubránit rozpadu, které se mohou samovolně reprodukovat a rozvíjet jen na vrub energie čerpané z okolního prostředí. A protože primárním energetickým zdrojem existence, reprodukce i rozvoje pozemských živých systémů je dnes sluneční záření, narůstala jejich organizační a funkční složitost postupně, díky dostatečně dlouhé expozici slunečnímu svitu. Narůstala tempem, které patrně nemohlo být vyšší, neboť na jedné straně souviselo s omezeným příkonem zářivé sluneční energie a vysokou spolehlivostí přenosu genetické informace (víme, že evoluce využívá chyb, nespolehlivosti tohoto přenosu) a na druhé straně s dosaženou organizační strukturou živých systémů (jejich vývojový proces se urychluje ve fázi vysoké organizační složitosti).

Protože organizační struktura živého systému – obrazně řečeno – samovolně přirůstá v procesu evoluce, protože v ní kondenzuje jeho vlastní historie, jsou dnešní živé organismy – použijeme-li slov Henriho Bergsona – důležitou „protokolní knihou“ minulosti. Jsou jediným dochovaným záznamem spontánní konstitutivní funkce evolučních podmínek a času. A to jednak nepřímým, materiálním, neboť čas a podmínky jsou zpředměněny v jejich tělesné stavbě, a jednak přímým, *skutečným záznamem informačním*, neboť všechny jejich tkáňové buňky jsou nositeli genetické informace o celém organismu.

Nevyjádřitelná evoluční *hodnota živých organismů* je proto přímo úměrná neopakovatelnosti vývojových podmínek a délce proběhnutého času. Tato hodnota *úzce souvisí s tím, že vznikly samovolně, v podmínkách, které již neexistují, a že je už nikdy, pokud je zničíme, nevytvoříme znovu.*

S nadsázkou, z hlediska časového údaje poněkud nepřesně, ale zato výstižně vyjádřil podstatu problému významný vědec a filozof C. F. Weizsäcker: „Živé bytosti mohou vzniknout, jsou-li splněny nezbytné podmínky – a tyto podmínky jsou povrch Země a dvě miliardy let“ ([2], 42).

Uvažme, zda to nejsou dostatečně pádné argumenty pro *nový geocentrismus*, či *kosmocentrismus*, pro pokoru před spontánními evolučními mechanismy vesmíru, pro obdiv k naší stále ještě obydlené planetě, jediné nositelce života a kultury v dosud poznaném vesmíru. Uvažme, zda to není dostatečný důvod pro lidskou odpovědnost nejen za všechny dnes ohrožené kultury, ale i za všechny ohrožené druhy, za udržení podmínek vzestupného vývoje pozemského biotického společenství.

Jsou tu však i jiné – pro člověka orientovaného stále ještě instrumentálně a antropocentricky – patrně mnohem pádnější důvody ochrany přirozené rozmanitosti biosféry. Jde o málo známé důvody informační.

Pozemský život, jak jsme uvedli, je jediným velkým organismem, jehož jsme funkční a evoluční součástí a jehož zdravotní stav je dnes z naší viny kritický. Zničením většiny původních ekosystémů jsme zahubili i mnoho jedinečných biologických druhů, které nesly značnou část rozptýlené genetické informace dnešní úrovně života. Poškodili jsme tím paměťovou strukturu pozemského biotického systému, jedinou známou nositelku biotické informace. Poškodili jsme vzácnou a nenahraditelnou přirozenou strukturu, která vznikla dávno před tím, než se nám podařilo vytvořit naše primitivní paměťové struktury kulturní. A protože genetická informace integruje pozemský život a zajišťuje jeho dosaženou úroveň rozvoje, protože funguje jako protientropická bariéra života, nebezpečí, které nám tím hrozí, je vážné. Bohužel si je neuvědomujeme.

Právě tak zatím ignorujeme fakt, že oslabená biosféra mění strategii: Nemůže-li se bránit silou, brání se slabostí. Aby zvýšila svou odolnost vůči destruktivnímu působení kultury (civilizace), zbavuje se svých nejsložitějších forem, které jsou nejkřehčí. K těmto křehkým formám života patří bohužel i člověk a na něm, jak víme, závisí kultura.

Dnešní ekologická krize je tak přímým empirickým důkazem, že kultura – v rozporu s tradicí představou – není strukturou hodnotově vyšší a organizačně složitější, ale naopak strukturou hodnotově nižší, méně organizovanou, a proto silnější a vůči biosféře destruktivní. Kultura totiž není *přímým pokračováním přirozené evoluce života jako celku*, ale výsledkem emancipačního úsilí jednoho živočišného druhu. Jako produkt lidské útočné adaptace je opozičním subsystémem biosféry, subsystémem, jímž se člověk, součást přírody, z přírodního řádu jakoby vyřazuje.

Kultura proto nepatří k řádu přirozenému, ale k řádu umělému, lidskému. Jako nebiologická struktura *nemohla vzniknout na bázi přirozené genetické informace*. V genetické paměti živých systémů je obsažena informace pouze o uspořádanosti biotické, tj. přirozené, ekosystémové. K tomu, aby se mohly objevit a udržet první jednoduché prvky kultury – nebiologické chování, instituce, nástroje, jazyk, hodnoty atp. –, bylo nezbytně třeba konstitutivní informace jiného typu, bylo třeba lidské informace umělé, kulturní.

Ale kde se vzala umělá kulturní informace? Jak a z čeho ji člověk vytvořil? Odpověď je, samozřejmě, komplikovaná, ale měli bychom vědět, že také kulturní informace, tj. různé formy poznání a další prvky duchovní kultury, konečkonců pocházejí z přírody. Kulturní informace, kvalitativně odlišná od informace přirozené (genetické), vznikala jakýmsi „druhým čtením“ přirozené přírodní uspořádanosti lidskými smysly. A protože náš poznávací aparát nebyl nejprve zaměřen na pravdu, ale na přežití, vznikala čtením a dalším zpracováním, které bylo od počátku spojeno s redukcí a s hodnocením skutečnosti z pozice druhově pragmatické.

Z faktu, že naše vědomí umělou kulturní informaci v pravém slova smyslu neprodukuje, nýbrž spíše ze struktury okolní skutečnosti dešifruje, vyplývá otázka, která organizační úroveň vysoce diferencovaného přírodního prostředí byla určující předlohou pro charakter kulturní informace, a tím i pro způsob založení lidské kultury. Dnes již spolehlivě víme, že to nemohla být úroveň biologicky fundamentální, molekulární. Mohla to být pouze úroveň zrakem dobře viditelných makroskopických předmětů. A již někde zde, v *redukcí složitých systémů neživé i živé přírody na věci a jejich vztahy*, na tzv. střední měřítko, na mezokosmos, musíme hledat *příčiny dnešní nekompatibility přírody a kultury*. Již zde je patrně počátek zatlačování a poškozování biosféry záměrnou lidskou činností – kulturou, technosférou.

Dostáváme se k jádru problému. Udržení vysoké úrovně přirozené přírodní uspořádanosti včetně rozmanitosti dnešních forem živých systémů nemá tedy význam pouze biologicko-produkční: evoluční z hlediska biosféry a existenci z hlediska jejího prvku – člověka. Má neméně zásadní význam *konstitutivně kulturní*. Vždyť obsah našeho poznání, tj. umělou kulturní informaci, jak jsme naznačili, vlastně nevytváříme, neprodukujeme, ale „odečítáme, rozpoznáváme“. Konrad Lorenz, jehož přírodovědecké zkušenosti můžeme důvěřovat, v této

souvlosti dokonce napsal, že „vědecká pravda je něčím, co lidský mozek nevytvořil, nýbrž co urval mimosubjektivní skutečnosti, která ho obklopuje“ ([3], 228).

Kulturní informaci, vyjádříme-li to zjednodušeně, získáváme z produktů přirozené evoluce, v nichž jako by zkrystalizoval nevratný vývojový proces naší planety a v nichž je proto zpředmětněno a jazykem nukleových kyselin i přímo zapsáno fantastické množství přirozené informace. *O kulturním významu tohoto informačního bohatství, které ovšem nepatří nám, ale biosféře, nemáme zatím náležitou představu. Správně však tušíme, že genetická informace živých systémů, kterou vytvořila přirozená evoluce a která se ničením druhů a přirozených ekosystémů z naší viny nenávratně ztrácí, funguje jako ničím nezastupitelná protientropická bariéra života, jako zvláštní „duchovní kultura biosféry“.*

Přehlízíme-li zatím fakt, že bez zachování své přirozené rozmanitosti nemůže biosféra své dnešní nejspolehlivější formy udržet, pak snad uznáme alespoň její fundamentální význam perspektivně ekologický: rozmanitost biosféry, tj. její rozptýlenou genetickou informaci, nesmíme ničit také proto, že pouze její stále přesnější reinterpretace obohacuje a zpřesňuje naši kulturní informaci. *Pouze rozvinutější teoretické poznání přírody může totiž přispět k vytvoření techniky a materiální kultury kompatibilní s přírodou, může přírodě vrátit její ztracený metafyzický smysl a hodnotu, může zmírnit ekologickou krizi.*

Zůstává tu však ještě jeden otevřený problém. Vytváří kulturní informační redukce přírody na jednu organizační úroveň už od počátku nutně devastaci? Je spravedlivé říci, že nikoli. Neoslabená biosféra jistou úroveň sociokulturní zátěže bez poškození unese. A bez přiměřené redukce a zatlačení původních ekosystémů, bez záměrné selekce spojené s vyhubením předků i konkurentů dnešních domestikovaných zvířat atp. by patrně lidstvo nepřešlo od lovu a sběračství k zemědělství. Bez hromadného čerpání fosilních paliv, nerostných surovin a dalších neobnovitelných zdrojů by patrně nebylo průmyslu, nebylo by dnešní vyspělé techniky a vědy, nebylo by civilizace. Až ve fázi globální kultury začíná být všechno jinak. Ale vraťme se znovu k problému lidského poznání, k problému informace.

Protože informace o struktuře otevřeného nelineárního systému – přírodního či kulturního – kterou příslušný systém potřebuje pro své udržení, reprodukci a evoluci, nutně vzniká až spolu s tímto systémem samým, až v průběhu jeho reprodukce a vývoje, je zřejmé, že ani naše dnešní ekologické poznání nemohlo vzniknout dříve, ve vzdálenější minulosti. Lze rovněž předpokládat, že bez rozsáhlé a jemně diferencované materiální kultury, včetně dnešní abiotické techniky a biosféře nepřizpůsobené technosféry, bychom patrně nevytvořili dostatečně rozvinutou a diferencovanou kulturu duchovní. Tím by nevzniklo ani dostatečně diferencované spektrum podnětů pro lidský rozvoj, ani spolehlivé ekologické poznání, hodnoty a regulativy.

Snad tedy z našich úvah vyplývá závěr, že *filozofická rehabilitace pojmu přírody není problémem pouze akademickým, ale že má pomoci vrátit pozemské přírodě její ontologický statut, její přehlíženou jedinečnost a hodnotu.* Současné však měly naše úvahy vyprovokovat otázku, co může filozofie, disciplína vysoce abstraktní, v dnešní ekologické krizi vykonat.

Odhalení filozofické podstaty globálního ekologického konfliktu radikalizuje především potřebu jednoznačného postoje axiologického: filozofie, která vždy hájila a artikulovala jen zájmy člověka, musí – tváří v tvář této krizi – lidské zájmy reflektovat v jednotě se zájmy přírody, v jednotě se zájmy ostatních živých bytostí. Norský filozof Arne Naess, vůdčí osobnost tzv. hlubinné ekologie, již řadu let zdůrazňuje, že všichni jsme projevy téhož pozemského života, s nímž je třeba se identifikovat.

Takže nikoli to, co jsme vytvořili a co zatím obdivovaly generace našich předků (umělecké a teoretické výkony ducha, lidské dovednosti a artefakty, technické a stavební konstrukce atp.), ale to, co jsme nevytvořili, co ani vytvořit neumíme a čeho jsme se již téměř zrekli, to dnes odhalujeme jako nejvyšší hodnotu. Nejvyšší hodnotu životní i teoretickou, hodnotu

absolutní. A v rozporu s tradicí zjišťujeme, že touto hodnotou nemůže být člověk ani kultura, ale Země, jedinečná pozemská příroda, život, biosféra.

Klasik ekologické etiky Aldo Leopold již ve třicátých letech napsal: „Určitá věc je správná, když směřuje k zachování integrity, stability a krásy biotického společenství. Směřuje-li jinam, je špatná . . .“ ([4], 226).

Kam však zatím směřuje zrychlující se pohyb naší globální technické civilizace?

LITERATURA

- [1] Filozofický slovník. Díl II., Praha 1985.
- [2] WEISZÄCKER, C. F.: Dějiny přírody. Praha 1972.
- [3] LORENZ, K.: Takzvané zlo. Praha 1992.
- [4] LEOPOLD, A.: A sand County Almanac and Sketches Here and There. New York, Oxford University Press 1949.

SVĚT S UTOPIEMI, NEBO BEZ NICH? (Příspěvek pro Colston Symposium 1983: Utopias Unlimited)

MILAN ŠIMEČKA

Nic není v sociálním ohledu tak deprimující jak poražená, vyčpělá a vychladlá utopie. Taková utopie, opuštěná svými zklamanými nadšenci, páchne jako železniční vagon, odstavený na nějaké vedlejší koleji, celé týdny nevětraný, prosmrádlý zbytky jídel, tabákovým kouřem a lidským potem. Taková utopie je trapnou připomínkou prohry a selhání lidského rozumu, pomníčkem zřícených snů a na takové pomníčky není nikdy veselý pohled. O utopiích, které selhaly, se nemluví skoro nikdy s úctou, naopak, takové utopie vzbuzují rozpaky a nevrlost, vesměs pocity, které vyvolává nečisté svědomí.

Prohrané utopie zanechávaly za sebou zpravidla smutné pozůstatky, své filozofy, kněze, věrozvěstce a soupoutníky. Není těžké představit si, jak jim bylo. Aby si to člověk prožil, stačí mu natáhnout si na chvíli na sebe převlek nějakého současníka poražených utopií. U nás, v Čechách, třeba komži nějakého radikálního husitského kazatele nebo blouznivého adamity, který se po letech občanské války dívá na trosky Tábora, města, které se mělo stát novým Jeruzalémem. Nic k závidění!

Pohrával jsem si často s tímto druhem představivosti. Obcházela mě zlomyslná lítost nad tím, že většina autorů utopických vizí se nedočkala jejich zkarikovaných realizací a nemusela vdechovat pach jejich rozkladu. Přál bych si stát třeba vedle Rousseaua, kterému se obdivovali všichni francouzští revolucionáři, v povykujícím davu a dívat se na guillotínování Dantona, Robespiera nebo Babeufa. Při té příležitosti by jistě nebylo nezajímavé podebatovat si s ním o rovnosti, informovat ho o krátkých dějinách císařství a pak mu ještě dát přečíst nějaký román od Balzaca.

Jak poučné by muselo být, kdyby se i Karel Marx dostal v nějakém stroji času sem, do Československa těchto dnů, do podivné realizace svých teorií, a musel třeba zasednout na nějaké školení a se zatnutými zuby poslouchat referát o klesající dojmivosti krav. Ještě lepší by bylo, kdyby byl internován spolu s předáky Solidarity v Polsku a měl spoustu času hloubat o tom, jak podivně to dopadlo s nadějí na beztrždní společnost a říši svobody.

Všechno, co zůstává po prohraných utopiích, je plné divných paradoxů a připomíná zřetelněji než co jiné, jak daleko je lidstvo ve svých činech od myšlenek, ke kterým dozrál mozek u vybraných jedinců.